

ПІДГОТОВКА “ВИЗВОЛЬНОГО ПОХОДУ” ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ВЕРЕСНІ 1939 р.

У контексті міжнародної політичної кризи 1939 р. простежується військово-політична підготовка СРСР до четвертого поділу Польщі, з'ясовується суть “визвольного походу” Червоної Армії, розкривається український аспект тодішньої зовнішньої політики Москви.

Ключові слова: Український фронт, військова операція, “визвольний похід”, українське питання, четвертий поділ Польщі.

Постановка проблеми та її актуальність. Вересень 1939 р. належить до найбільш драматичних і суперечливих сторінок історії Другої світової війни. В останні десятиріччя до наукового обігу введено величезний масив документальних матеріалів, раніше цілком утаємничених і не доступних для дослідників. Вони дають змогу пролити нове світло на гострі, заплутані, свідомо спотворені у недавньому минулому питання, в тому числі – пов'язані з підготовкою і здійсненням “визвольного походу”.

Аналіз попередніх досліджень. Важливий внесок у науковий доробок окремих аспектів поставленої проблеми здійснили В. Баран, М. Боровик, Я. Войтов'як, Ч. Гжеляк, В. Гриневич, С. Дембський, В. Коваль, М. Коваль, М. Корнат, С. Кульчицький, В. Кучер, Н. Лебедева, О. Лисенко, М. Литвин, В. Макарчук, М. Мельтюхов, А. Тарас, К. Науменко, І. Патриляк, А. Руккас, В. Токарський, О. Чубар'ян та інші вітчизняні та зарубіжні дослідники, праці яких вирізняються оригінальним поглядом, чіткими концептуальними позиціями і ґрунтовною джерельною базою. Водночас підготовка й обґрунтування “визвольного походу”, його український аспект потребують подальшого комплексного дослідження.

Мета статті – спираючись на різноманітні джерела, простежити підготовку й обґрунтування Москвою “визвольного походу” Червоної Армії на західноукраїнські землі.

Трофимович Лілія Володимирівна, викладач, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Трофимович Л.В., 2011

Підготовку до вторгнення в Польщу військово-політичне керівництво СРСР розпочало маскуючись, одразу ж після укладення радянсько-німецького пакту. Уже 30 серпня у “Правде” повідомлялося: з огляду на загострення становища у східних районах Європи і можливості всіляких несподіванок радянське командування вирішило посилити чисельний склад гарнізонів західних кордонів СРСР [23]. 1 вересня Верховна Рада СРСР прийняла Закон про всезагальну військову повинність, а політбюро ЦК ВКП(б) схвалило рішення про збільшення кількості стрілецьких дивізій з 51 до 173. Ці та інші численні факти свідчать про те, що був розроблений детальний план воєнних дій проти сусідньої держави, з якою Радянський Союз мав договір про ненапад.

На думку Н. Лебедевої, рішення про підготовку військової операції в Польщі було прийняте 6 вересня. У ньому містився пункт, в якому Політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало наркоматам внутрішніх і закордонних справ терміново систематизувати відомості про цю країну і надати їх члену Політбюро А. Жданову. Останнього особливо цікавило те, в яких воєводствах поляки були етнічною меншиною. Згідно з поданою йому інформацією, населення країни, за даними 1938 р., складало 34,5 млн. осіб, причому за переписом 1931 р., 69% громадян називали себе поляками, 14,3 – українцями, 3,9 – білорусами, 3,9 – німцями, 7% – євреями. Однак відзначалося, що офіційна статистика применшувала кількість національних меншин, яка, на думку НКВС, складала 40% (7 млн. українців, 2 млн. білорусів, 3 млн. євреїв, 1 млн. німців, 100 тис. литовців і т. д.). Вказувалося, що в Станіславівському, Тернопільському, Новоградському, Брестському і Волинському воєводствах поляки становили менше 25% населення, у Львівському і Віленському – до 50%, у Білостоцькому – понад 50%. Тим самим обґрунтовувалась правомірність “повернення” цих земель до складу радянських України і Білорусії [15, 242–243]. Більше того, аналіз опублікованих документів, які, до речі, нещадно оголюють неправду, що домінувала в радянській історіографії з даної проблеми, наводить на думку, що з’єднання Червоної Армії одержали завдання не стільки звільнити населення Західної України і Західної Білорусії, для чого вистачало б відтіснити

польські війська на угорську та румунську території, а розгромити Військо Польське, ліквідувати Другу Річ Посполиту як державу, в якій більшовицький СРСР вбачав протягом міжвоєнного періоду потенційного ворога [9, 13, 59–87; 34, 23]. Своє ставлення до Польщі, що героїчно оборонялась, Й. Сталін через тиждень після німецького нападу на неї, під час зустрічі з керівниками Комінтерну Г. Димитровим і Д. Мануїльським [19, 272] визначив наступним чином: “Знищення цієї держави в нинішніх умовах означало б однією фашистською державою менше! Що поганого було б, коли унаслідок розгрому Польщі ми поширили б соціалістичну систему на нові території і населення” [Цит. за: 6, 181–182].

Своєю чергою, в підготовленій секретаріатом Виконкому Комінтерну 9 вересня за пропозицією генсека ЦК ВКП(б) директиві компартіям зазначалось: “Міжнародний пролетаріат не може в жодному випадку захищати фашистську Польщу, яка відмовилась від допомоги СРСР, пригноблює інші національності” [11, 88–89]. Цим документом Комінтерн продемонстрував свою антипольську спрямованість.

З перших днів війни нацистське керівництво пропонувало Москві негайно розпочати бойові дії і взяти під контроль окреслені таємним протоколом території, маючи намір представити її перед світом як співучасника нового поділу Польщі. “Обговоріть негайно з Молотовим, – телеграфував міністр закордонних справ Німеччини І. Ріббентроп її послу в Москві Ф. Шуленбургу 3 вересня, тобто в день оголошення Німеччині війни Великобританією і Францією, – чи не краще для росіян виступити в потрібний момент проти Польщі й окупувати ці території. Ми вважаємо, що це не тільки полегшить наше становище, але й відповідатиме духові угоди, підписаної у Москві, а також радянським інтересам” [7, 600; 25, 91].

Усупереч особливій зацікавленості Берліна у вступі Червоної Армії в ту частину Польщі, що була віднесена до “сфери інтересів СРСР”, і поглибленні розриву Москви з Лондоном і Парижем, сталінське керівництво не поспішало встрягати у війну і виконувати зобов’язання таємного протоколу. Воно всіляко уникало ототожнювання з нацистським агресором, намагалось зберегти моральне обличчя

в очах світової громадськості, продовжувало зондаж позицій Англії та Франції, розраховувало на максимальне послаблення і взаємне виснаження воюючих сторін, очікувало, доки польське керівництво капітулює або емігрує. До того ж слід було відшукати формулювання, що виправдовувало б вступ Червоної Армії на територію Польщі, не виглядати агресором перед радянським народом, оскільки після заключення Ризького миру більшовицький уряд жодного разу не піднімав питання про необхідність возз'єднання західних земель Білорусії та України зі східними. Відсуваючи дату введення військ у Польщу, Кремль немовби дистанціювався від нацистської політики, створюючи враження, що здійснить цю акцію у момент, коли гітлерівці підійдуть до лінії розмежування інтересів Москви і Берліна, і виступить таким чином на захист західних українців і білорусів від німецької окупації [1, 14–15; 26, 87, 94; 31, 8–9]. А на запит німецької сторони стосовно можливого вступу Червоної Армії в Польщу В. Молотов відповів 5 вересня: радянський уряд згідний, що йому у зручний момент “обов'язково доведеться... розпочати конкретні дії”. Проте він вважав, що “цей момент поки що не визрів”, а поспішливість, мовляв, може зіпсувати справу і “полегшити згуртування противників” [7, 25]. Єдине, на що погодилася Москва, – використання радіостанції Мінська як радіомаяка для німецьких літаків [7, 7]. Пізніше за цю послугу командувач люфтваффе Г. Геринг подарував наркомов оборони К. Ворошилову бойовий літак [22, 42].

Однак в отриманій 9 вересня телеграмі І. Ріббентропа на адресу Ф. Шуленбурга вказувалося на невідкладність “відновлення ваших бесід з Молотовим стосовно радянської військової інтервенції в Польщу” [26, 85]. Вже того ж дня о 15-й годині нарком запевнив німецького посла, що “радянські воєнні дії розпочнуться протягом найближчих днів” [26, 86].

Проте наступного дня В. Молотов у розмові з Ф. Шуленбургом змінив свою попередню заяву і повідомив, що радянський уряд не готовий до широкомасштабної військової операції, а тому йому потрібно “ще два-три тижні для своїх приготувань”. Інформуючи про цю розмову своє МЗС, посол додав, що Москва збирається заявити наступ-

не: Польща розвалюється на шматки і внаслідок цього СРСР повинен прийти на допомогу західним українцям і білорусам, яким загрожує Німеччина. Ф. Шуленбург прокоментував це так: “Цей привід представить інтервенцію Радянського Союзу пристойно в очах мас і дасть Радянському Союзові можливість не виглядати агресором” [26, 86–87].

Берлін негативно сприйняв імовірну мотивацію вступу Червоної Армії на польську територію і рекомендував обґрунтувати її як спільні дії обох держав з метою “встановлення нового порядку в Європі”. Не виключено, що у такому випадку Лондон і Париж були б просто вимушені оголосити війну СРСР.

Зволікання Кремля зі вступом у війну викликало занепокоєння нацистського керівництва. Начальник Генерального штабу сухопутних військ Ф. Гальдер через тиждень після її початку записав у своєму щоденнику: “Поляки пропонують почати переговори. Ми до них готові на наших умовах: розрив Польщі з Англією і Францією, рештки Польщі будуть збережені; райони від Нарви з Варшавою – Польщі; промисловий район – нам... області (Західної) України – самостійні” [4, 110]. А ще через три дні тут з’явився запис про те, що вже підготовлене спеціальне звернення до населення Західної України, в якому йому обіцяється незалежна держава під німецьким протекторатом [4, 113].

Згідно з різними джерелами, 12 вересня у спеціальному поїзді А. Гітлера відбулася розмова між І. Ріббентропом, начальником штабу Верховного головнокомандування збройних сил Третього рейху В. Кейтелем, начальником оперативного відділу Верховного головнокомандування А. Йодлем, керівником абверу В. Канарісом, його заступником Е. Лахоузенем, у ході якої розглядалися можливості побудови майбутніх взаємин між Німеччиною і Польщею. Співрозмовники нібито бачили три варіанти розвитку даного питання: 1) четвертий поділ Другої Річі Посполитої, при цьому Берлін заявляє про своє незацікавлення землями на схід від лінії Нарва–Вісла–Сян на користь Москви; 2) незалежна Польща на залишеній території, що найбільше відповідало планам фюрера, котрий, мовляв, хотів мати справу з її урядом, з яким міг би за-

ключити мир; 3) решта Польщі дезінтегрується так, що Вільно передається Литві, а Галичина і польська Україна стають незалежними за умов, що з тим погодиться Радянський Союз. На випадок реалізації третього варіанта міністр закордонних справ рекомендував В. Канарісу зв'язатись з головою Проводу українських націоналістів А. Мельником, щоб ОУН організувала антипольське повстання на Західній Україні, щоправда, за умов, що потрібно “абсолютно не допустити поширення цього руху на радянську Україну”. Через кілька днів керівник абверу мав у Відні зустріч з головою ПУН, у ході якої заявив про ймовірність виникнення незалежної Західної (Галицької) України. А. Мельник настільки прийняв бажане за дійсне, що наказав готувати список членів західноукраїнського уряду. Очевидно, німецька сторона тримала даний варіант в запасі на випадок, якби СРСР відмовився зайняти ці території [8, 393; 10, 98–100; 13, 74–75; 20, 644; 24, 106].

З метою тиску на Кремль 15 вересня І. Ріббентроп зобов'язав Ф. Шуленбурга передати В. Молотову наступне: “...якщо не буде розпочата російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не створиться в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум. Оскільки ми, зі свого боку, не маємо наміру здійснювати в цих районах будь-які дії політичного чи адміністративного характеру, що стоять відособлено від необхідних військових операцій, без такої інтервенції з боку Радянського Союзу можуть виникнути умови для формування нових держав”* [21, 100; 24, 93].

Можна припустити: сталінське керівництво було стурбоване “українськими ініціативами” Берліна, усвідомлюючи, що під “новими державами”, про які згадував німецький міністр, розумілася і держава українців. Відтягувати вторгнення на польську територію ставало все небезпечніше, тим більше що війська вермахту підійшли до

* Маючи на увазі даний документ, Н. Лебедева стверджувала: “Відповідні переговори велися німецькими службами в Галичині з діячами УПА (підкреслено нами – *Л.Т.*) для того, очевидно, щоб підштовхнути СРСР до рішучих дій” [17, 418]. Однак, як відомо, УПА була створена лише в 1943 р.

Львова, Дрогобича, Західного Бугу. У їх складі перебував і Український легіон (офіційна назва – “Військові відділи націоналістів”), очолюваний Р. Сушком. Його бійці повинні були допомагати німцям у налагодженні військової адміністрації, охороні порядку, встановленні контактів з населенням, але на фронті не використовувались [22, 45; 28, 4].

На думку А. Уткіна, не має сумніву в тому, що швидкість дій гітлерівців вразила Й. Сталіна. Про те, що Москва перебувала в розгубленості, свідчила її вимога до Берліна дотримуватися розподілу зон. Очевидно, кремлівський керівник боявся повної окупації Польщі, порушення нацистами домовленості, виходу вермахту до радянського кордону на величезній його протяжності. Тодішнє листування обох столиць не було схожим на майже союзницькі тости під час підписання пакту про ненапад. Було помітно, як швидко нахабніє Берлін і як змішані почуття Москви, котра розуміла, що справджуються її найгірші підозри [30, 35].

14 вересня в газеті “Правда” була надрукована стаття А. Жданова “Про внутрішні причини військової поразки Польщі”, головними серед яких називалися гноблення білоруської й української меншин. Вона випромінювала неприховану радість з приводу того, що “Польська держава виявилась настільки немічною і недієздатною, що при перших же військових невдачах стала розсипатись” [23, 14 сент.]. Стаття стала програмним документом радянської пропаганди, що обґрунтував дії СРСР стосовно його західного сусіда, і психологічно готувала громадян Країни рад до прийдешнього втручання у німецько-польську війну на боці агресора. Характерно, що у своїй телеграмі в Берлін 14 вересня Ф. Шуленбург пропонував звернути увагу на цю статтю, оскільки вона містила “політичну мотивацію радянської інтервенції” [26, 90].

На зазначену статтю звернули увагу і на Заході. Повідомляючи про це, радянський повпред у Франції Я. Суріц писав: “Чимало ставлять уже питання про форму, якої набере наша інтервенція, і найбільш імовірним її варіантом вважається попередній заклик до нас українців і білорусів”. А посол СРСР у Бельгії Є. Рубінін акцентував увагу на наступному: “Стаття “Правды” тлумачиться як підготовка

зайняття нами західних Білорусії й України... Поряд з заявами, що радянська окупація Західної України і Білорусії викличе стан війни між СРСР і англо-французами, можна чути думку, що ці заходи можуть бути продиктовані прагненням СРСР створити греблю на шляху німецької експансії на схід” [7, 90, 97; 14, 420–421].

Увечері 14 вересня керівники Наркомату оборони і Генштабу СРСР К. Ворошилов і Б. Шапошніков надіслали командувачам Білоруського й Українського фронтів М. Ковальову і С. Тимошенку директиви на участь у воєнній операції проти Польщі, яка вимагала від військ фронту до кінця 16 вересня завершити приготування, а вранці наступного дня перейти Державний кордон. Як підмітив А. Тарас, наказ про початок бойових дій був відданий тоді, коли до падіння Варшави залишалось ще два тижні, а уряд і верховне командування Польщі перебували в країні і намагалися здійснювати заходи з організації оборони [27, 567].

Слід зазначити: на відміну від згадуваної директиви, у наказі Військової ради Білоруського фронту його військам про цілі вступу Червоної Армії на територію Польщі від 16 вересня викладалась політична мотивація запланованої акції. Тут, зокрема, вказувалось на те, що “правителі панської Польщі кинули тепер наших білоруських і українських братів у м’ясорубку другої імперіалістичної війни”, повсюдно розпочалися виступи і повстання західних білорусів та українців, а тому революційний обов’язок і зобов’язання радянського народу надати невідкладну допомогу і підтримку “своїм братам”. І далі: “Ми не повинні допустити, щоб вороги білоруського й українського народу одягнули на них нове ярмо експлуатації і розорення, піддали їх побоям і знущанням...Ми йдемо не як завойовники, а як визволителі наших братів білорусів, українців і трудящих Польщі” [9, 64; 39, 49].

Як бачимо, Польща тут зображена, по суті, винуватицею війни проти Німеччини, а Червона Армія повинна цю “криваву м’ясорубку” зупинити і захистити “повстанців” у тому числі і від “нових ворогів”, тобто німців. Звідси проглядає і сфабрикована вигадка про “визвольний похід”, використана як привід для вторгнення на територію сусі-

дньої держави, і яка трактувалась у радянській історіографії як “єдино вірна” до розпаду СРСР. Характерно, що “визвольний похід” у директивних документах РСЧА був названий “революційною, справедливою війною”. Крім того, маскувальна інтерпретація радянської агресії переслідувала мету зберегти нейтралітет СРСР у Другій світовій війні.

Варто зазначити: висуваючи облудливе гасло “визвольного походу”, Політуправління РСЧА спиралось і на агітаційний досвід польсько-радянської війни 1920 р. Мова йде, зокрема, про настанови тодішнього члена Реввійськради Південно-Західного фронту, наркома зі справ національностей Й. Сталіна. “Врозумляйте командирів, комісарів, а також всіх без винятку бійців, що ми йдемо вперед для визволення селянина-трудівника від польського пана, що наша війна є війною визвольною..., – повчав він. – Ставтеся з повагою до військовополонених українців із Галичини (русинів), не тільки до селян, але і до інтелігенції, врозумляйте їх, що якщо пригнічені Польщею галиційські українці підтримають нас, ми підемо на Львів для того, щоб визволити його і віддати галиційським українцям, вигнати звідти поляків і допомогти пригніченим українцям – галиційцям створити свою незалежну державу, нехай навіть не радянську, але... дружню до РСФРР...” [Цит. за: 3, 74].

15 вересня начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс у директивній телеграмі начальнику політуправління Українського фронту Є. Пожидаєву рекомендував звернути особливу увагу на роз’яснення становища українців у Польщі, доводити, що Західна Україна перетворена на безправну колонію, а каральні експедиції проти пригноблених українських селян є стилем державного керівництва цієї країни. Він пропонував широко співставляти становище українців у Польщі зі становищем українського населення в УРСР [36, 16–17]. В іншому розпорядженні командирам, комісарам і начальникам політorganів Українського фронту рекомендувалося “в міста вступати з оркестром, що повинен виконувати радянський гімн “Інтернаціонал”, пісні і марші, в тому числі українською мовою. В містах і населених пунктах проводити мітинги серед

цивільного населення, де роз'яснювати, під якими гаслами йдуть наші війська... В якості ораторів бажано виділяти товаришів, які володіють українською мовою. Серед населення поширювати листівки, газети, брошури українською мовою” [36, 23–24].

У директивах політуправління Українського фронту особливо наголошувалося на тому, що населення тих теренів, які будуть передаватися німцям, буде порівнювати Червону Армію з вермахтом. “Усіма силами, діями, порядком, зразковою дисципліною і зовнішнім виглядом, – вказувалося в одній із них, виданій 24 вересня, – ми повинні продемонструвати вищість робітничо-селянської Червоної Армії над німецькою” [34, 144].

Разом з тим, у перші дні німецько-польської війни Москва створювала видимість доброзичливого нейтралітету. “Поведінка радянського посла залишала бути кращою, – зазначив міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек. – Він навіть виявив бажання переговорів про можливість транзиту низки товарів через СРСР. Я порекомендував В. Гжибовському (польський посол у Москві – *Л.Т.*) прозондувати у Молотова, які поставки через Ради могли б бути взяті до уваги, а також чекав від нього дій по забезпеченню нам транзиту від союзних держав” [35, 185].

Зі свого боку, повпред СРСР у Польщі М. Шаронов, відїзджаючи до Шепетівки, з огляду на нібито поганий зв'язок з НКЗС, 11 вересня запевнив міністра, що “питання різноманітних поставок актуальні і висловив свій оптимізм стосовно розширення радянських поставок в Польщу” [35, 193; 41, 43].

Інформуючи головнокомандувача польськими збройними силами Е. Ридз-Смигли того ж дня про розмову з М. Шароновим, Ю. Бек наводив слова повпреда, що “сусідство з Німеччиною є для Радянського Союзу вкрай небажане” і що останній волів би мати і далі сусідом Польщу. Розповсюджені ж чутки про можливе повстання західних українців у південно-східних воеводствах, яке нібито завершиться радянською інтервенцією, міністр назвав “фантастичними”. Цікаво, що коли 10 вересня у Кременці один із французьких дипломатів висловив радянському послу М. Шаронову побоювання з приводу

швидкого захоплення міста гітлерівськими військами, останній його “заспокоїв” і дав зрозуміти, що “Львів і район на схід від того місця уникне німецької окупації”. У французького дипломата “не було вже жодного сумніву: слід було очікувати інтервенцію СРСР проти Польщі” [42, 157]. Крім того, його колеги з французького посольства в Москві не виключали, що “Ради можуть прагнути до організації українських заворушень у Східній Малопольщі, аби знайти підстави для інтервенції” [42, 164].

На радянсько-польському кордоні було зосереджено близько мільйона військовиків, відбірні танкові частини, авіація. Це неспростовно доводило, що підготовлений наступ Червоної Армії мав на меті не “безпеку і захист братерського українського й білоруського народів”, а воєнні дії, розраховані на знищення Війська Польського і прикордонних сил. “Негайно закрити держкордон на вказаній ділянці. Не допустити у жодному випадку відходу польських солдатів і офіцерів із Польщі в Румунію...” [12, 12, 77]. Таке розпорядження С. Тимошенко віддав командувачу прикордонними військами КОВО В. Оськіну. Подібні накази надходили від К. Ворошилова та інших керівників Червоної Армії.

О 3.15 ранку 17 вересня В. Гжибовському, терміново викликаному у НКЗС, як свідчать опубліковані джерела, що проливають світло на драматичну атмосферу цієї зустрічі, заступник наркома В. Потьомкін зі скорботним обличчям зачитав ноту уряду СРСР. У ній стверджувалося: Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. З огляду на це припинили свої дії договори, заключені між обома країнами. Радянський уряд заявив, що, “будучи до цього нейтральним”, він не може тепер нейтрально ставитись до можливої загрози для його країни і беззахисності українського і білоруського населення. Виходячи з цього, він віддав наказ Червоній Армії перейти кордон і взяти під захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії [7, 96; 23, 18 сент.].

Зміст ноти жодною мірою не відображав реальний стан на польській території. Через це “посол, від хвилювання ледве вимовляючи слова”, відмовився її прийняти і заявив у відповідь, що жоден з аргументів, використаних у виправ-

дання “перетворення польсько-радянських договорів у звичайні клаптики паперу, не витримують критики”, оскільки голова держави й уряд перебувають на польській території. На його думку, суверенність держави існує, доки солдати регулярної армії воюють. “Ви ж неодноразово у наших бесідах говорили про слов’янську солідарність. В даний момент не лише українці і білоруси б’ються поряд з нами проти німців, але чеські і словацькі легіони. Куди ж поділася ваша слов’янська солідарність?.. Наполеон увійшов у Москву, але доки існувала армія Кутузова, вважалося, що Росія також існує” [7, 94–95; 43, 135–136].

Наприкінці аудієнції посол, який нещодавно вважав, що “Ради займуть позицію безпристрасного резерву і нейтралітету” [40, 34], “вигукнув”, що перехід Червоною Армією польського кордону є нічим не викликаним нападом на його країну, “це буде означати четвертий поділ і знищення Польщі”. На що йому прозвучала цинічна відповідь заступника наркома: “Наша нота обіцяє визволити польський народ з війни і допомогти йому зажити мирним життям” [7, 94–95; 34, 158; 38, 107–109]. Отже, Москва висловила готовність взяти під захист не лише українців і білорусів, а й “польський народ”. Того ж дня військово-політичне керівництво Другої Річі Посполитої заявило, що “протестує проти викладених у ноті мотивів радянського уряду, оскільки польський уряд виконує свої нормальні обов’язки, а польська армія успішно чинить опір ворогові” [37, 47]. Цей протест був опублікований 25 вересня в газеті “Monitor Polski” за кордоном.

18 вересня дипломатичний корпус, що перебував у Москві, одержав ідентичні ноти радянського уряду, де було чітко зазначено: вступ Червоної Армії на територію Польщі зовсім не означає відмови СРСР від дотримання нейтралітету в європейському конфлікті. “Радянський Союз буде проводити політику нейтралітету стосовно усіх країн, з якими СРСР має дипломатичні відносини” [23, 19 сент.]. Тим самим кремлівське керівництво давало знати, насамперед Англії і Франції, що воно не збирається ставати союзником Третього рейху. Паралельно радянська дипломатія особливо наголошувала, що демаркаційна лінія

між СРСР і Німеччиною відповідає відомій лінії Керзона, підтриманій свого часу державами Антанти.

Слід зауважити, що Москва уважно відстежувала можливість реакцію Лондона і Парижа на події, які розгорталися навколо Польщі. В кінці серпня для неї дуже важливим було наступне: чи не готує Захід “грунт для того, щоб за війну або за новий Мюнхен спробувати звалити відповідальність на СРСР” [7, 682]. Після ж нападу Німеччини на Другу Річ Посполиту їй вже не давала спокою інша проблема: виступлять західні держави на захист останньої чи ні? Переконавшись у їх військовій бездіяльності, господар Кремля прийняв рішення про вторгнення в Польщу, вважаючи, що воно забезпечить територіальні прирощення і не створить загрози конфлікту з Великобританією та Францією [12, 398]. Отже, “дивна війна” на Заході підштовхнула СРСР до збройного вторгнення на польську територію.

17 вересня о п'ятій годині ранку два великих угруповання радянських військ без оголошення війни перетнули польський кордон, одержавши завдання “блискавичним ударом розгромити ... війська противника” [9, 398] і вийти на лінію розмежування з гітлерівськими військами – лінію річок Піси, Нарви, Вісли і Сяну. Причому Й. Сталін не повністю скористався існуючою, згідно з таємним протоколом від 23 серпня, можливістю просування до р. Вісли, що було вже неможливе з огляду на швидкість руху німецької армії.

Військовим з'єднанням були окреслені найближчі завдання: Шепетівській (Північній) групі наступати в напрямку Рівне–Луцьк, оволодівши останнім на кінець другого дня, а далі просуватись до Володимира-Волинського; Волочиська (Східна) одержала курс на Тернопіль–Львів і на кінець 18 вересня зайняти Буськ, Перемишляни, Бібрку з подальшим завданням оволодіти столицею Галичини; Кам'янець-Подільська (Південна) група на другий день переходу кордону повинна була захопити Галич, Станіславів, наступати на Стрий і Дрогобич і перекрити шляхи відступу польським військам до Румунії й Угорщини [33, 12].

Оголошений Москвою нейтралітет відіграв роль правового прикриття для її дій. Радянський Союз формально не

оголошував війни Польщі, вступ його збройних сил на територію сусідньої держави мотивувався міркуваннями гуманності – “узяти під захист братів по крові”. Ризький договір 1921 р. у тій частині, що стосується міждержавного кордону, де-юре зберігав силу [16, 110]. У зв’язку з цим вельми показовим є те, що навіть начальник оперативного відділу Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини А. Йодль, одержавши повідомлення про те, що радянські війська 17 вересня вступили на територію Польщі, з жахом запитав свого заступника В. Варлімонта: “Проти кого?” [2, 127–128]. В. Макарчук вбачає у цьому “дивному факті” лише одне раціональне пояснення – вище нацистське керівництво не інформувало тоді військовиків про таємний протокол до пакту, оскільки не могло спрогнозувати поведінки Й. Сталіна, а отже, на його думку, жодних, навіть усних, домовленостей про спільні воєнні дії проти Польщі на переговорах 23 серпня не було [16, 103].

Радянська агресія проти суверенної держави стала прямим наслідком домовленостей між Москвою і Берліном про “розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі”. “Якби ми не вийшли назустріч німцям у 1939 році, вони зайняли б усю Польщу до кордонів, – виправдовував позицію Кремля В. Молотов у розмові з письменником Ф. Чуєвим у 1973 р. – Тому ми з ними домовилися. Вони повинні були погодитись. Це їхня ініціатива – пакт про ненапад! Ми не могли захищати Польщу, оскільки вона не хотіла з нами мати справи. Ну і оскільки Польща не хоче, а війна на носі, давайте нам хоч би ту частину Польщі, яка, ми вважаємо, безперечно належить Радянському Союзу” [32, 20].

Неочікуваний для польської сторони напад, потужні військові сили, які налічували понад 466,5 тис. осіб, величезна кількість техніки, обсяги військової мобілізації, значна площа театру воєнних дій (майже 200 тис. кв. км), тісна взаємодія з’єднань Червоної Армії з вермахтом відіграли ключову роль у деморалізації та остаточному розгромі польських збройних сил і падінні їхньої держави [5, 86; 29, 670]. Німецько-польська і радянсько-польська війни стали

складовими єдиного процесу четвертого поділу Польщі та початку Другої світової війни”.

Висновки. Вищенаведений матеріал свідчить про агресивний характер зовнішньої політики СРСР, який, вступивши в змову з нацистською Німеччиною, був зацікавлений у розгромі збройних сил Другої Річі Посполитої, ліквідації її державності, захопленні і приєднанні обумовлених таємним протоколом територій.

З цією метою була проведена ґрунтовна військово-політична підготовка “визвольного походу” Червоної Армії та масштабна пропагандистська кампанія з його обґрунтування. У зазначений період Москва і Берлін активно розігрували “українську карту” як предмет торгу, шантажу і маскування своїх дій.

1. *Баран В.* Україна: Західні землі. 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів, 2009. – 448 с.
2. *Варлимонт В.* В гитлеровских высших штабах / В. Варлимонт // От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны. – М., 1992. – С.126–137.
3. *Ворошилов К.* Сталин и вооруженные силы СССР / К. Ворошилов. – М., 1951. – 72 с.
4. *Гальдер Ф.* Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг. / Ф. Гальдер. – М., 1968. – Т. 1. – 512 с.
5. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. – М., 1993. – 416 с.
6. *Димитров Г.* Дневник (9 марта–6 февраля 1949) / Г. Димитров. – София, 1997. – 794 с.
7. Документы внешней политики. – М., 1992. – Т. XXII. – Кн. 2. 1 сентября – 31 декабря 1939. – 688 с.
8. Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности в предвоенные годы (октябрь 1938 – июнь 1941 г.): Сб. докум. – М., 1962. – 200 с.
9. Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – М., 1999. – 608 с.
10. *Книш З.* Перед походом на Схід: Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939–1941 роках / З. Книш. – Торонто, б.р. – Ч. 1. – 188 с.
11. Коминтерн и Вторая мировая война. – М., 1994. – Ч. 1: До 22 июня 1941. – 554 с.
12. *Корнат М.* Польша между Германией и Советским Союзом (1938–1939). Политические концепции министра Ю. Бека и международная обстановка / М. Корнат // Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. – М., 2009. – С. 349–406.
13. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.

14. *Лебедева Н.* Сентябрь 1939: Польша между Германией и СССР / Н. Лебедева // Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. – М., 2009. – С. 407–445.
15. *Лебедева Н.* Четвертый раздел Польши и катынская трагедия / Н. Лебедева // Другая война: 1939–1945. – М., 1996. – С. 237–295.
16. *Макарчук В.* Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): Історико-правове дослідження / В. Макарчук. – К., 2007. – 368 с.
17. *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. 1918–1939 гг. / М. Мельтюхов. – М., 2001. – 464 с.
18. *Мельтюхов М.* Советско-польская война / М. Мельтюхов // Блицкриг в Европе. 1939–1941. Польша. – М., 2004. – С. 201–376.
19. На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В. Сталиным (1924–1953 гг.). – М., 2008. – 784 с.
20. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов. – М., 1958. – Т. 2. – 863 с.
21. Оглашению подлежит: СССР – Германия. 1939–1941 г.: Документы и материалы. – М., 2004. – 400 с.
22. *Патриляк І.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин, 2010. – 590 с.
23. Правда. – 1939. – 30 августа.
24. *Прокоп М.* Українська політика III райху в Другій світової війні / М. Прокоп // В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Львів, 1992. – С. 91–120.
25. Советско-нацистские отношения. 1939–1941: Документы. – Париж; Нью-Йорк, 1983. – 352 с.
26. СССР–Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях в апреле–сентябре 1939 г. – М.: Телекс, 1983. – 128 с.
27. *Тарас А.* Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв. / А. Тарас. – Минск, 2008. – 832 с.
28. *Трофимович В.* Українські військові формування у німецьких мундирах. 1939–1942 рр. / В. Трофимович – Львів, 1994. – 51 с.
29. Україна: політична історія XX – початку XXI століття. – К., 2007. – 1028 с.
30. *Уткин А.* Вторая мировая война / А. Уткин. – М., 2003. – 960 с.
31. *Чубарьян А.* Советская внешняя политика (1 сентября – конец октября 1939 года) / А. Чубарьян // Война и политика. 1939–1941. – М., 1999. – С. 7–20.
32. *Чуев Ф.* Молотов. Полудержавный властелин / Ф. Чуев. – М., 1999. – 735 с.
33. *Штеменко С.* Генеральный штаб у роки війни / С. Штеменко. – К., 1968. – 397 с.

34. Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego. – W-wa, 1996. – T. 2. – 392 s.
35. Beck J. Ostatni raport / J. Beck. – W-wa, 1987. – 238 s.
36. Centralne Archiwum Wojskowe. VIII. 800.3. Zarząd polityczny armii Czerwonej. – T. 9. – 120 k.
37. Dokuments on Polish-Soviet relations. – London; Melbourne; Toronto, 1961. – Vol. 1. 1939–1943. – 625 p.
38. Grzybowski W. Byłem świadkiem / W. Grzybowski // Spotkania niezależne. Pismo Młodych Katolików. – 1983. – Nr. 17–18. – S. 105–110.
39. Okupacja sowiecka w świetle tajnych dokumentów. Obywateli polscy na Kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941. Wybor źródeł. – W-wa, 1996. – 258 s.
40. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939. Styczeń–sierpień. – W-wa, 2005. – 896 s.
41. Szembek J. Diariusz. Wrzesień–grudzień 1939. – W-wa, 1989. – 183 s.
42. Wrzesień 1939 w relacjach dyplomatów. – W-wa, 1989. – 355 s.
43. Zmowa. IV rozbiór Polski. – W-wa, 1990. – 208 s.

Надійшла до редколегії 16.03.2011 р.

Рецензент: *М.Р. Литвин*, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, м. Львів

Трофимович Л.В.

ПОДГОТОВКА “ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ПОХОДА” КРАСНОЙ АРМИИ НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИЕ ЗЕМЛИ В СЕНТЯБРЕ 1939 г.

В контексте міжнародного політичного кризису 1939 г. прослідковується воєнно-політична підготовка ССРСР к четвертому розділу Польщі, в'ясняється сутність “освободительного похода” Червоної Армії, розкривається український аспект зовнішньої політики Москви.

Ключевые слова: Український фронт, воєнна операція, “освободительный поход”, український вопрос, четвертий розділ Польщі.

Trofymovych L.

THE PREPARATION OF “LIBERATION MOVEMENT” OF RED ARMY TO THE WEST UKRAINIAN TERRITORY IN SEPTEMBER 1939

In the context of international political crisis in the year 1939 military and political preparation of USSR to “the fourth division” of Poland could be traced. The article determines the essence of “Liberation movement” of Red army and describes Ukrainian aspect of the international policy of Moscow at those times.

Key words: Ukrainian front, military operation, “Liberation movement”, Ukrainian issue, “the fourth division” of Poland.